

адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їхньої культури й освіти; надання засобом масової інформації рис національної самобутності, національної та державної відповідальності за розвиток національної культури, словесності, різних напрямів культури та мистецтв, літератури національностей України.

Сучасний етнополітичний організм сформувався історично шляхом органічного поєднання двох основних процесів. Перший пов'язаний з етоногенезом українців як автохтонного, корінного населення. Другий процес зумовлений міграцією представників інших народів під впливом найрізноманітніших чинників [9].

У процесі етнонаціональних досліджень важливого значення набуває історіографічна різновидність етносів. Узагальнюючи позитивний і негативний історичний досвід, виносячи уроки з етнічного минулого, наукові дискурси сприяють виробленню адекватної відновленій Українській державі демократичної етнонаціональної політики, яка б, з одного боку, спиралася на критично переосмислений власний досвід, а з іншого – врахувала б міжнародну практику розв'язання національних проблем і захисту прав меншин, ґрунтувалася б на юридичних нормах і християнській моралі.

1. Актуальні питання соціально-політичного розвитку регіону: Мат. наук.-практ. конф., 24 жовтня 2003 р. / Нац. акад. держ. управ. при Президентові України; Одес. регіон. ін-т держ. управ. / О.П. Якубовський (голов.ред.). – О., 2004. 2. *Варварцев М.М.* Італійці в Україні. Біографічний словник діячів культури. – К., 1994. 3. *Вервеев Г.* Українці на рандеву з Європою. – К., 1996. 4. *Вітчарик М.М., Падалка С.С.* Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999. 5. *Губерський Л. та ін.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський,

В. Андрущенко, М. Михальченко. – К., 2002. 6. *Губого М.Н., Червоная С.М.* Кримскотатарское национальное движение : В 2 т. / РАН; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1992. 7. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / АН України; Ін-т держави і права; Ін-т мовознавства; Ін-т нац. відносин і політології; Ін-т укр. мови; Ін-т філософії; Тов. "Знання" України / Ю.І. Римаренко (відп. ред.), І.Ф. Курас (відп. ред.). – К., 1993. 8. *Євтух В.Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства: Довід. – К., 2004. 9. *Євтух В.* Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. 10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; / Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. 11. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. 12. Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы : В 3 т. / РАН; Центр по изучению межнациональных отношений Ин-та этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая / М.Н. Губого (ред.), Л.А. Ануфриев (авт.-сост.), А.П. Якубовський (ред.). – М., 1997. 13. *Нагорна Л.П.* Національна ідентичність в Україні / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. 14. *Надолішній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративних реформ в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К., 1998. 15. Національна культура в сучасній Україні / І.Ф. Курас. – К., 1995. 16. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Док. і мат. : Довідн. : У 2 ч. / В.Ф. Панібудьласка (ред.), І.О. Кресіна (упоряд.). – К., 1997. 17. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. 18. *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995. 19. *Римаренко Ю.І., Вітчарик М.М. та ін.* Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.І. Римаренко (ред.). – К., 2000. 20. *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади: Підручн. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Київ. ун-т права. – К., 2001. 21. *Тиводар М.* Етнологія / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1998. 22. *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Правові основи державного управління регіональними етнонаціональними процесами в Україні // Зб. наук. праць. – О., 1998. – С. 339–350. 23. Якою має бути етнополітика Української держави // Віче. – 1992. – № 8.

Надійшла до редколегії 22.02.06

А. Петренко, здобувач

ІСТОРИЯ СТВОРЕННЯ КОЛЕКЦІЇ РОСІЙСЬКИХ СТАРОДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ XVII–XVIII СТОЛІТЬ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ М. МАКСИМОВИЧА КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Подано коротку історію створення російських зібрань кінця XVI–XVIII ст. Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

We have the short story of creation of the russian collection ending of XVII – XVIII century of Kyiv Taras Shevchenko national university scientific library after M. Maksymovych.

Поринути у глибину століть, відчути зв'язок часу – мета не тільки спеціалістів книжкової справи, але й науковців. Історичний шлях, яким пройшли стародруковані видання від початку друкування до сьогодення, ми можемо прослідкувати, звернувшись до історичних довідок, публікацій науковців, окремих монографій, нарешті до самих оригіналів в архівах та бібліотеках. Вивчення їх свідчить про стрімке зростання інтересу до історичного минулого як українського народу, так і світової науки, освіти та культури. Один з найбільших вищих навчальних закладів України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка залишається важливим осередком науки, а його Наукова бібліотека імені М. Максимовича, маючи багаті книжкові фонди, у деяких галузях знань навіть унікальні, слугує незамінною базою в учбо-навчальній та дослідницькій роботі [13, с. 7].

Бібліотека Київського Університету св. Володимира була заснована одночасно із самим Університетом у 1834 р. Основою утворення фонду бібліотеки стала література Волинського (Кременецького) ліцею, що налічувала в собі 34 378 томів (24 379 назв). До 1840 р. фонди бібліотеки були поповнені книгами з Віленського університету, з Віленської медико-хірургічної академії, з Віленської Римсько-католицької академії, а також із Санкт-Петербурзької Ермітажної бібліотеки. Комплектування фонду бібліотеки у XIX ст. мало систематичний харак-

тер, що сприяло його швидкому зростанню. Бібліотека поступово складалася як одна з найбільших за обсягом та найцінніших за змістом і складом універсальних наукових та освітніх книжкових зібрань Російської імперії. Із середини XIX – початку XX ст. бібліотека стала однією з найбільших в Україні. Поповнення бібліотеки припинилося під час Першої світової війни 1914 р. У жовтні 1915 р. бібліотека у повному складі була евакуйована з університетом до Саратова. У вересні 1916 р. майно бібліотеки повернулося до Києва і вже у 1925 р. налічувало понад 700 тис. примірників. У 20-ті р. XX ст. у зв'язку з реорганізацією вищих навчальних закладів від університету відокремлюється Медичний та Педагогічний інститути. Університет стає Київським Інститутом народної освіти, а зібрання бібліотеки передаються до Всенародної бібліотеки України (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), бібліотеки Медичного інституту та інших навчальних закладів м. Києва. У 1933 р. Київський університет за Декретом уряду знову поновлено. Із 1940 р. університетська бібліотека оформилася в самостійну адміністративну одиницю й отримала статус Наукової бібліотеки. Під час Великої Вітчизняної війни бібліотека університету припинила свою діяльність, а вже 11 листопада 1943 р. відновила. За всю подальшу історію свого існування бібліотека продовжувала збагачувати свої фонди. Незважаючи на зазначені обставини, час-

© А. Петренко, 2007

тину стародруківаних, рідкісних та цінних видань вдалося зберегти, що дало підставу для створення у 1983 р. відділу рідкісної книги. Зібрання бібліотеки містять ключ до розуміння життя й діяльності їх минулих власників, окремого періоду історії. Адже література конкретної епохи є носієм особливостей свого часу і виключенням не є видання кінця XVII–XVIII ст.

Важливе значення для розвитку культури наприкінці XVII – початку XVIII ст. мала реформа шрифту. Відбувається перехід від літургійного книгодрукування XVI ст. до унікального, різнообразного за змістом книговидавництва, яке й піднімає російське книгодрукування на рівень західноєвропейського. Без сумніву, на останній стадії цього процесу величезну роль зіграла особистість Петра I, яка дала могутній поштовх друкарству світських книг, переважно наукового змісту. Петро I почав проводити низку перетворень у країні, що викликало глибокі зміни у всіх сферах суспільного життя. Він усвідомлював, що необхідне включення держави у спільноєвропейську торгівлю потребує виходу до моря. Північна війна, яка продовжувалася 21 рік між Росією та Швецією, вимагала значного поліпшення у військовій справі. З'явився попит на військово-технічну літературу. Потрібні були також підручники з усіх галузей знань і наукова література. Створити таку нову книгу Московській друкарні, якій було властиво церковне книговидавництво, було складно, оскільки друкарська техніка, її шрифти застаріли, вони вже не відповідали новим вимогам життя [11, с. 181].

Московська друкарня випустила декілька підручників нового зразку. У 1703 р. виходить у світ підручник з математики, складений Леонтієм Магницьким. Ця книга мала назву "Арифметика". Вона являла собою енциклопедію сучасних знань в області арифметики, алгебри, геометрії й тригонометрії [1, с. 50]. У цьому підручнику вперше використовувалися арабські цифри; до цього часу в московських книгах застосовувалася виключно літерна система цифр (грецька). На початку тексту містилася гравюра, де зображено двох великих грецьких учених – Архімеда і Птолемея; виконана ця гравюра російським майстром Михайлом Тарновським [11, с. 181]. На першій сторінці перед текстом інша гравюра, на якій зображено символічну фігуру Арифметики з ключем у руці від храму знання. Як підручник ця книга більше півстоліття використовувалася в школах [23, с. 5]. Один із примірників Л. Магницького "Арифметики" [17] зберігається в університетській бібліотеці імені М. Максимовича.

На території колишньої Російської імперії з'явився великий попит на навчальну і наукову літературу. Друкарі зіштовхнулися з потребою у новому шрифті. Назріла необхідність замінити старослов'янський кириличний друкарський півустав зручнішим і сучаснішим шрифтом. Робилися спроби створити російську книговидавничу базу у столиці Голландії – Амстердамі. З дозволу Петра I за цю справу взялися голландський купець Ян Тессінг і поляк Ілля Копієвич, що добре знав російську, грецьку та латинську мови. І. Копієвич за період з 1699 по 1706 рр. випустив російською мовою 20 видань. Це були невеликого обсягу та формату книжки, надруковані модернізованою кирилицею: "Латинська грамати́ка" (1700), "Притчі Езопові" (1700) та ін. Стилiзовані під кирилицю літери амстердамських шрифтів Я. Тессінга не задовольнили Петра I. Він наказав російському словолитнику Михайлові Єфремову доопрацювати їх. Першою книгою, надрукованою у 1708 р. в Москві одним із шрифтів Я. Тессінга та М. Єфремова, був підручник "Геометрия словенски землемерие". 29 січня 1710 р. Петро I, відредагувавши рисунки деяких літер, затвердив цей шрифт, який отримав назву *гражданський*. Літери гражданського шрифту базувалися на поєднанні графіки голландської (в її основі лежали шрифти

Н. Жансона і К. Гарамона) та кращих взірців російського гражданського письма, сформованого наприкінці XVII – початку XVIII ст. на ґрунті гражданського скоропису [19, с. 333–334]. Новий гражданський шрифт відзначався чіткою графічністю. Тут були повністю відсутні елементи стилізації, притаманні російським друкарським шрифтам, створеним амстердамськими словолитниками.

Книгодрукарську справу Петро I розглядав як масштабне державне завдання. З'явилось нове у книжковій структурі: пояснення термінів ("толкование непонятных речений" у книзі "Введение в историю", 1718), наскрізна (повна) нумерація сторінок, чіткий поділ тексту на параграфи та абзаци, публікація в кінці книги змісту видання, вмiле використання складальних орнаментально-декоративних прикрас. Формати книжок стали меншими і зручнішими для користування. Книги друкували головним чином на привізному папері, а для виготовлення географічних карт або великих гравюр брали цупкий папір, виготовлений на російських паперових млинах [19, с. 334]. Значна частина книг видавалася у шкіряних палітурках.

З 1708 по 1726 р. у Петербурзі та Москві видруковано близько 350 видань російською мовою (гражданським шрифтом) і 30 книжок іноземними мовами. Це були книги з історії, філософії, політики, дипломатії, підручники з математики, географії, геометрії, архітектури, довідкова література з різних галузей діяльності людини. Починаючи з 1714 р., щорічно видавався "Календар, або Місяцеслов християнський". Велику кількість видань було присвячено військово-морській справі. Крім цього, світ побачили дев'ять перекладів творів античних авторів з науковими коментарями. Так, до книги творів римського інженера й архітектора Аполлодора "Бібліотеки, або про богів" наукову передмову написав український письменник, політичний діяч, сподвижник Петра I Феофан Прокопович (1681–1736). У кінці XVII ст., та і протягом XVIII ст. підсилюється зацікавленість особою Петра I. Майже все, що видавалося в Росії і за її межами про Петра I та його епоху перечитувалося неодноразово. Це була любов і повага не стільки до однієї особи Петра, як до всієї могутньої і великої Росії.

Із 1727 р. осередком книговидавничої справи стала друкарня при Академії наук. Наукові праці друкувалися латиною, а пізніше російською мовою, для чого була трохи спрощена орфографія російського письма і введено нові розділові знаки. Згодом Академічна друкарня почала видавати щорічні календарі, а у 1739 р. отримала монополне право на їх виготовлення [19, с. 332–336]. Починаючи з 1784 р., виникають приватні друкарні не тільки в Москві й Петербурзі, а й у деяких провінціальних містах. Важливу роль в історії російської освіти, у зростанні книжкової продукції і в розширенні їх тематики відіграв указ "О вольных типографиях" від 15 січня 1783 р., що сприяло створенню великих друкарень таких, як Новикова, Шнора, із часом Селівановського, які були основними постачальниками друкарських шрифтів і матеріалів.

Велику роль у поширенні російської книги у другій половині XVIII ст. відіграв М. Новиков. Він уперше налагодив організовану систему розповсюдження своїх видань у багатьох провінційних містах, у тому числі й на Україні – у Харкові, Києві, Полтаві, Глухові, Ніжині [12, с. 108]. Залучаючи до своєї видавничої діяльності багатьох українських авторів, М. Новиков видавав підручники для українських шкіл, систематично вміщував відомості з українського життя на сторінках газети "Московські відомості". У своїй книзі "Опыт исторического словаря о российских писателях" (1772) наводить бібліографічні відомості більш як про 250 сучасних йому письменників, серед них представники найрізноманітніших суспільних верств: від письменників – вельмож і

дворян до вихідців з купецтва, дрібного міського люду і навіть кріпосного селянства [12, с. 109].

У зібрані російських стародрукованих книг кінця XVII–XVIII ст. Наукової бібліотеки імені М. Максимовича зберігаються видання, надруковані в Університетській друкарні Новикова. Серед них є такі примірники, як "Діяння Петра Великого..." І. Голикова [5]. До частин якого були надруковані ще тамовані доповнення, перше "Доповнення" [6] виходить у 1790 р. Збагатили фонд й "Історичний, географічний й політичний опис Молдаві..." Д. Кантемира [10], "Листи государя імператора Петра Великого до Степана Андрійовича Количева..." [21], "Листи імператора Петра Великого до брата свого царя Іоанна Олексійовича й патріарха Адріана..." [22] та ін. 12 вересня 1784 р. була заснована нова "Типографічна Компанія". У цей період продовжувалася також успішна наукова діяльність Новикова в галузі вітчизняної історії. Новиков завжди намагався вдосконалити свої видання. Свідомо тому є друге видання "Вивлиофики" у 20 частинах "вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологический по возможности приведенное", яке надруковано їм у 1788–1791 рр. в Москві [16, с. 38]. "Российская Вивлиофика" справила великий вплив на розвиток історичної науки, її примірники зберігаються в університетській бібліотеці.

Знання історії своєї країни, свого народу Новиков вважав необхідним для тамоної освіченої людини. Його видання відзначалися вишуканою друкарською культурою. Він вимагав від художників і граверів не тільки пластичної виразності, а й змістовності. Його виданням була властива серійність й однотипність зовнішнього оформлення зі скромним використанням графічного матеріалу [19, с. 338]. Головну увагу друкарів він звертав на професійне складання, верстання та якісний друк. Зазначимо, що у другій половині XVIII ст. набули популярності видавничі оправи. Видання М. Новикова продавалися в палітурках, кришки яких покривали просоченим оліфою папером або мармуровим папером ручного виготовлення. Оздоблювалися такі оправи (вони отримали назву картонаж) скромно: на них друкувалася здебільшого тільки назва книжки, іноді додавалися невеличкі графічні прикраси. У 1779–1789 рр. М. Новиковим було розгорнуто величезну, небувалу за своїм масштабом різнобічну просвітницьку діяльність – блискуче "новиковське десятиріччя" [7, с. 63]. Його історичні праці й публікації зберегли своє наукове значення і до наших часів. Із 16 вересня 1796 р. приватні друкарні були закриті, але їх видання потрапили до бібліотек, у користування приватних осіб, і широко ввійшли в практику навчальних закладів, як світських, так і духовних.

Стародруковані та рідкісні книги містять екслібриси, суперекслібриси, печатки, автографи, маргінали, які визначають історико-культурну цінність книги, дають змогу встановити їх колишніх власників, прослідкувати історію створення та збереження колекцій. Одним із цікавих зібрань, подарованих Університету св. Володимира, стала колекція Д. Бібікова. Коло тем, що цікавили Бібікова, було надзвичайно широке: це історія Росії, церковнослов'янська мова, історія релігії й культури, етнографія, літературознавство. Важливе місце в його колекції займають довідково-бібліографічні видання. Бібліотека Д. Бібікова – це бібліотека-біографія, де книги були не тільки прикрасою, але й помічниками в роботі. У зібранні є стародруки XVII ст., книги слов'янського і громадянського друку XVIII ст., значна кількість стародавніх латинських, французьких, німецьких, англійських та інших книг. З російських книг Д. Бібікова для прикладу можна назвати такі цікаві видання: О. Беляєва "Дух Петра Великого імператора всеросійського і суперника його Карла XII, короля шведського" [2], Ф. Ємін "Російська історія життя усіх стародавніх від самого початку

Росії правителів, всі великі і вічної достойні пам'яті імператора Петра Великого ді" [9], "Короткий історичний нарис про початок роду князів російських..." [14] та ін. Зібрання Д. Бібікова містять історичні, юридичні та географічні видання, у яких викладалася історія, право, описувалася територія Російської держави і її окремих частин від найдавніших часів: "Стародавня Російська Ідрографія" [8], до змісту якої входив опис Росії при царі Федорі Олексійовичі. Книга має золоте забарвленням, шкіряну палітурку червоного кольору прикрашає золотисте тиснення на корінцях та кришці, вона має заставки та кінцівки. Її екслібриси свідчать про належність до Bibliothéque du Prince E. Lwoff та власність бібліотеки Д. Бібікова. Це цінний пам'ятник історичної географії, який потім декілька разів перевидався. Серед книг, що входили у складову частину власного зібрання Бібікова, привертають увагу видання-конволюти, серед них: "Опис всіх у Російській державі проживаючих народів, а також їх життєві обряди, вірування..." [20]. Книга містить три частини видання, які перекладено з німецької мови. Присутні такі тематики як мовознавство, філософія: "Грамматика словенська" М. Смотрицького [24], "Лексикон трьохмовний..." [15] та ін. Розташовані вони в університетській бібліотеці за інвентарним номером, шифр книги складається з арабських цифр. На внутрішньому боці верхньої кришки кожного примірника містяться екслібриси з текстом, що свідчать про власність до Bibliothéque du Prince E. Lwoff та екслібрис, надрукований золотими літерами: "Бібліотека імператорського Університету Св. Володимира. Бібліотека генерал-ад'ютанта Дмитра Гаврилоаича Бібікова, пожертвована університету його донькою, графінею Кассіні у 1898 р." Після смерті Бібікова (1870) бібліотека перейшла до його зятя Є. Львова і знаходилася в одному з маєтків княгині З. Львової – Кассіні (дочки Д. Бібікова) у с. Ласшеві, Симбірської губернії. Є. Львов значно поповнює її фонди. У 1898 р., після смерті Є. Львова, З. Львова-Кассіні виявила бажання передати бібліотеку Імператорському університету Св. Володимира [18, с. 117]. Зібрання книг, подарованих Київському університету графінею Касіні, складалося із 14 тис. томів.

Збагатили бібліотеку університету Св. Володимира й зібрання М. Маклакова. Його колекція представлена переважно релігійною тематикою. Відміною ознакою зібрань цієї колекції є суперекслібрис на верхній кришці: "Из библиотеки Н. Маклакова". Із зворотної сторони екслібрис та на титульному листі печатка, яка переконливо свідчить про належність примірника власнику. Серед них видання: "Царський путь хреста Господня" [25], надруковане в друкарні Чернігівського монастиря; І. Галятовського "Ключ розуміння" [4], видання Києво-Печерської лаври та ін. Комплектуючи свою бібліотеку, власники, як правило, не обмежувалися збиранням сучасних їм видань, вони також купували чи одержували у подарунок більш ранні видання, необхідні як для практичної діяльності, так і для поповнення своєї тематичної колекції. Багато книг із зібрання того чи іншого колекціонера мають відмітки минулих власників.

Бібліотека – пам'ятник культури, який відображає особистість її власника, його знання, світосприйняття, духовні та практичні потреби, чи звичайну манеру поводження з книгою, її придбання, використання, продажу, даруючи чи передаровуючи [3, с. 3]. Стародруковані видання, які зберігаються у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича КНУ імені Тараса Шевченка доступні для широкого кола читачів у відділі рідкісної книги. Це не тільки пам'ять минулих поколінь для наших сучасників, але й великий, доволі багатий і різноманітний інформаційний потенціал, який несуть у собі російські стародруковані видання кінця XVII–XVIII ст. Ми можемо накопичити інформацію щодо особистості збира-